

POLOZAPOMENUTÉ VÁLKY

RADEK FUKALA
**POVSTÁNÍ
BOHDANA CHMELNICKÉHO**
KOZÁCI NA PLANOUČÍ UKRAJINĚ

POVSTÁNÍ BOHDANA CHMELNICKÉHO

KOZÁCI NA PLANOUCÍ UKRAJINĚ 1648-1654

RADEK FUKALA

**POVSTÁNÍ
BOHDANA
CHMELNICKÉHO**

KOZÁCI NA PLANOUČÍ UKRAJINĚ 1648-1654

NAKLADATELSTVÍ
EPOCHA

Ediční rada edice Polozapomenuté války

doc. PhDr. Ivana Čornejová, CSc. (Ústav dějin UK a archiv UK)

doc. PhDr. Jan Halada, CSc. (FSV UK, Institut komunikačních studií
a žurnalistiky)

prof. PhDr. Robert Kvaček, CSc. (FF UK a Technická univerzita v Liberci)

prof. PhDr. Aleš Skřivan, CSc. (FF ZČU, Katedra historických věd)

prof. PhDr. Miroslav Šedivý, Ph.D. (Ústav historických věd,
Univerzita Pardubice)

Recenzovali:

prof. PhDr. Ivo Barteček, CSc.

doc. PhDr. Jan Halada, CSc.

PhDr. Ondřej Tikovský, Ph.D.

© Radek Fukala, 2024

Cover © Jiří Arbe Miňovský, 2024

Drawings © Martin Ďásek, 2024

Photos © archiv autora, Bibliotheque nationale de France, Cyfrowe

Muzeum Narodowe w Warszawie, Library of Congress, New York

Public Library, Rijksmuseum Amsterdam, Wikimedia Commons, 2024

Czech Edition © Nakladatelství Epocha, Praha 2024

ISBN 978-80-278-0173-2 (print)

ISBN 978-80-278-1395-7 (ePub)

ISBN 978-80-278-1396-4 (mobi)

ISBN 978-80-278-1397-1 (pdf)

Věnováno památce Lucie Vidmar

OBSAH

Seznam map, nákrešů a rodokmenů.....	10
Poděkování.....	13
Poznámka k jazykové formě zeměpisných názvů, jmen a historických termínů.....	15
Předmluva	18
Labyrintů různé pohromy	23
<i>Rzeczpospolita Obojga Narodów</i>	36
Kolonizační proces na Ukrajině	51
Krymský chanát a <i>jasyr</i>	67
Život v kozácké společnosti	83
Kozácké vojsko a jeho organizace	104
Kozáctvo a pravoslaví	115
První kozácký bohatýr, zvaný <i>Bajda</i>	123
První kozácké povstání Kryštofa Kosiňského.....	131
Nalevajkovo a Lobodovo povstání	140
Doba velké kozácké slávy.....	155
Před velkou bouří	183
Kozácké nepokoje na počátku vlády Vladislava IV.....	196
Velké povstání 1648–1654.....	206
Ticho před bouří?	206
„Jsem Zenobi Abdank, erbů Abdankova s křížkem, šlechtic ve vojvodství kyjevském...“	210

POVSTÁNÍ BOHDANA CHMELNICKÉHO

Počátek velkého povstání.....	215
První Chmelnického vítězství: Žluté Vody	217
Druhé Chmelnického vítězství: Korsuň	230
<i>Jarema ide!</i>	241
Ostudná pilavecká porážka.....	247
ICR	251
Zbaražská epepej.....	256
Na Zbaraž!	258
Rozložení polských sil	261
Příchod nepřátel	265
Těžké boje a první ztráty.....	267
Chmelnického generální útok.....	270
Těsná blokáda	273
Kdo byl Mikołaj Skrzetuski?	275
Zborovská léčka	278
Zborovská „deklarace milosti“	288
Polský triumf u Berestečka	292
První den bojů: středa 28. června 1651	296
Druhý den bojů: čtvrtek 29. června 1651 – největší jezdecká bitva	300
Třetí den bojů: pátek 30. června 1651	305
Kozácká pohroma: <i>Ludy, spasajtes!</i>	309
Neslavný konec kampaně.....	311
Krvavý hodokvas u Batohu	316
Nevyplacené vojsko a krátkozraký hetman	318
Chmelnického předehra.....	320
První den bojů u Batohu.....	322
Kuriózní střetnutí.....	324
„Chcíplý pes nekouše!“	326
Moldavská anabáze	332

Fatální rozhodnutí v Perejaslavi.....	336
Ve stínu perejaslavské rady	345
Hlavní bojiště moskevské války	348
Smrt syna ukrajinského národa	350
<i>Rzeczpospolita Trojga Narodów?</i>.....	355
Dohoda v Hadači.....	358
Krátký život <i>Rzeczpospolité Trojga Narodów</i>	360
Válka z obou dněperských břehů	361
Epilog.....	367
Několik slov závěrem	375
Chronologie vybraných událostí.....	384
Seznam zkratek	394
Prameny a literatura	395
Vydané prameny a staré tisky.....	395
Geografické prameny	400
Odborná literatura, syntézy a biografie.....	400
Beletrie	415
Summary	416
Jmenný rejstřík.....	419
Místní rejstřík	433

SEZNAM MAP, NÁKRESŮ A RODOKMENŮ

Polsko-litevská unie	11
Východní území Rzeczpospolité a kozáckého protostátu	12
Záporoží a dněperské peřeje (porohy)	34
Krymský chanát, tatarské hordy a šlaky	80
Kozácké polní ležení	111
Povstání Kryštofa Kosiňského	134
Povstání Semena Nalevajky a Hryhoryje Lobody	144
Bitva u Žlutých Vod	224
Bitva u Korsuně	235
Počátek povstání Bohdana Chmelnického	249
Obléhání Zbaraže	263
Bitva u Zborova	282
Bitva u Berestečka	298–299
Bitva u Batohu	323
Vasové	380–381
Wiśniowiectí	382–383

POLSKO-LITEVSKÁ UNIE

města

pevnosti

Berestečko
1651

místo a datum bitvy

hranice Polsko-litewské unie

hranice Velkoknížectví litevského

KRYMSKÝ CHANÁT

vazalové Osmanské říše

lenní území Polsko-litewské unie

Prusko

Kuronsko

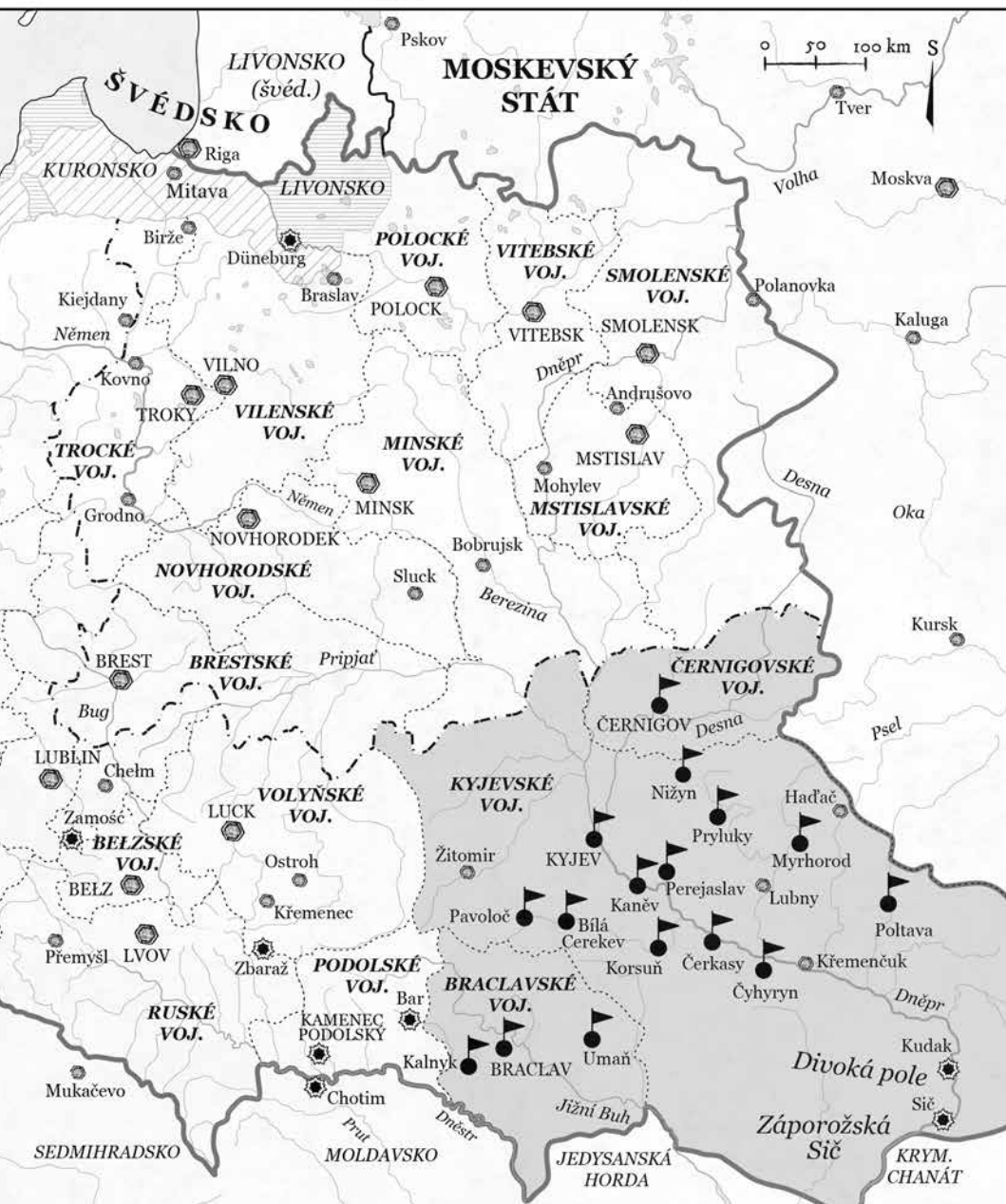
Livonsko

VÝCHODNÍ ÚZEMÍ RZECZPSPOLITÉ A KOZÁCKÉHO PROTOSTÁTU

1648-1654

- území kozáckého protostátu
- hranice Rzeczpospolité
- hranice Velkoknížectví litevského
- hranice vojvodství
- města
- pevnosti
- centrum (vojenská základna) kozáckých pluků
- VITEBSK správní centrum vojvodství
- Kuronsko
- Livonsko

lenní území Polsko-litevské unie:

PODĚKOVÁNÍ

S pocitem nejvyšší vděčnosti a zároveň největšího potěšení vyslovuji tímto poděkování všem kolegům a přátelům za nevšední pomoc, mnohé náměty, nespočetné diskuse i podporu mého dlouholetého historického výzkumu. Podnětné rozhovory o současnosti i minulosti jsem často vedl s Bogusławem Czechowiczem. Moje vřelé díky patří příteli Václavu Kučerovi, který mě za posledních třicet let důkladně zasvětil do ukrajinské problematiky a nezištně mi poskytl řadu fotografií. U obrazového materiálu jsem byl odkázán na vstřícnost zahraničních institucí, knihoven a archivů, jež jsou na příslušných místech v knize uvedeny. V této souvislosti také děkuji Janu Peerovi, Lukáši Slámovi a Dušanu Fukalovi za spolupráci při počáteční přípravě ikonografie publikace.

Za některé zásadní připomínky k textu vděčím Kristině Kaiseřové, Františku Stellnerovi, Marku Vařekovi a zejména Ondřeji Tikovskému. Velkou péčí celému rukopisu věnovali mí přátelé Ivo Barteček a Jan Halada, kterým děkuji za vlídnou ochotu, pracovní nasazení a v neposlední řadě trpělivost. Za kontrolu jednotlivých kapitol děkuji Šárce Slavíkové. Rád bych také poděkoval Martinu Ďáskovi z Nakladatelství EPOCH, jenž mi byl v průběhu přípravy publikace velmi nápomocen jak při vyhledávání map, tak při grafickém zpracování a redakčních úpravách. A rozhodně by tato kniha

POVSTÁNÍ BOHDANA CHMELNICKÉHO

nevznikla bez povzbuzení a jemného pošťouchnutí Zdeňka Pobudy v jeho kanceláři.

Šíří záběru, pestrostí, zpracováním a odborností se kniha obrací nejen na historiky, ale také na širší čtenářský okruh zájemců o východoevropskou historii. Právě jim, věrným čtenářkám a čtenářům, patří rovněž můj dík – neboť jen tímto způsobem mohou odborní historikové dobře společensky komunikovat s veřejností, a tím také naplnit poslání historiografie.

POZNÁMKA K JAZYKOVÉ FORMĚ ZEMĚPISNÝCH NÁZVŮ, JMEN A HISTORICKÝCH TERMÍNŮ

U geografických názvů dává autor přednost české nebo počeštěné formě (například Krakov, Varšava, Vilno, Kyjev, Bílá Cerekev, Žitomir, Černigov, Kaněv, Dněpr, Lvov) a při prvním výskytu pojmu jsou v závorkách uvedeny další jazykové verze (ukrajinské, polské, popř. rumunské a ruské). Jiná místní jména se však vyskytují v původní podobě (například Bar, Braclav, Čyhryn, Četvertynyvka, Ladyžyn). Při přepisu z ukrajinštiny, běloruštiny a ruštiny (tj. z cyrilice nebo azbuky) do češtiny je použit standardní přepis do latinské abecedy. U některých polských názvů a jmen jsou zase ponechány znaky typické pro polštinu: nosovky (ą, ę) ł, ż, w a spřežky sz a cz. Osmanské hlavní město je označováno jako Istanbul místo tradičních historických názvů Konstantinopol či Cařihrad. Pro snazší orientaci odkazují na geografický rejstřík a mapy.

Historická území jsou zmiňována v původní české podobě: Livonsko, Kuronsko, Prusy. Názvy státních útvarů mají na počátku velká písmena: Osmanská říše, Krymský chanát, Polsko-litevská unie. Místa bitev buď počešťujeme, nebo uvádíme v původní polské verzi: Batoh, Berestečko, Korsuň, Zborov, Žluté Vody. Některé

POVSTÁNÍ BOHDANA CHMELNICKÉHO

historické pojmy (typu hetman, smuta, majdan, bulava, bunčuk) nepřekládáme: jedná se o svébytné a specifické dobové termíny vysvětlené v poznámkách.

Polská křestní jména a šlechtické predikáty důsledně přepisujeme polsky, abychom tyto protagonisty výrazněji odlišili od jejich kozáckých či pravoslavných soupeřů (například Władysław Dominik Zasławski, Albrycht Stanisław Radziwiłł, Aleksander Koniecpolski, Stanisław Żółkiewski). Většinu ukrajinských jmen přebíráme z ukrajinštiny nebo z poruštělé formy (například Olyfer Holub, Mychajlo Sergijovyč Hruševskij, Ivan Krečkyevyč, Gavrylo Krutněvič). Výjimku tvoří počestělá jména ústředních historických postav, jak jsou známa mimo jiné z překladů beletrie (například Jeremiáš Michal Korybut Wiśniowiecki, Petr Konaševič-Sahajdačný místo Petro Konaševyč-Sahajdačný, a zejména Bohdan Chmelnický namísto ukrajinských verzí Chmelnyckyj, Chmelnyč'kyj). Řadu jmen přebíráme v původní verzi z dobového polského sejmovního materiálu nebo z ruských, respektive ukrajinských standardních edic. Vžitě české ekvivalenty používáme i u panovníků: Vladislav IV., Jan Kazimír Vasa, Jiří I. Rákóczi... Některá jména však stále kolísají mezi kupříkladu polskou podobou a počestělým tvarem. Tím také zůstává otázka přepisu vlastních jmen a geografických názvů nadále otevřená, neboť žádná jednotná a závazná pravidla pro něj dosud neexistují.

Citace z díla Henryka Sienkiewicze *Ohněm a mečem* uvádíme v archaičtějším překladu od Václava Kreolby z roku 1927. Naopak citace z českého vydání Paskových *Pamětí* se objevuje v moderním překladu Jaroslava Simonidese, byť jsem některé drobné nepřesnosti opravil. Ostatní cizojazyčné citáty z pramenů a odborné literatury přeložil rovněž autor této publikace.

Jednou z nejobtížnějších komplikací při přípravě knihy byl způsob uvádění slova Rus (Rus') v geografickém smyslu a od něj

odvozeného adjektiva ruský (rus'kyj, russkij), protože tato slova jsou v českém prostředí mechanicky spojována s pojmy Rusko a Rusové, tedy v moderním slova smyslu. Čeština prostě nedokáže přesně odlišit výrazy Rus'/Rossija a rus'kyj/rossijskij. Abychom zamezili záměně historických pojmenování Rus', Rusín a „ruská řeč“ (tedy staroběloruská nebo hovorová ukrajinština), držíme se starší historiografické koncepce „dvou Rusí“ – kyjevské a moskevské –, tudíž i existence dvou národů (velko)ruského a rus'kého (respektive maloruského). V textu většinou píšeme ruský jako pojmenování tzv. ruského vojvodství, zřízeného roku 1434, později dále rozděleného na lvovskou, přemyšlskou, sanockou, chelmskou a haličskou zemi. Analogicky vedle Červené Rusi existuje historický název Bílá Rus (Bielarus'), což je opět jen část území dnešní Běloruské republiky. Oba termíny se tak neodvozují od dnešního ruského státního útvaru, neboť v raném novověku tyto země ještě nebyly úzce spojeny s Moskvou (moskevským státem, Velkoknížectvím moskevským), ale s Rzeczpospolitou. Tato území prošla vlastním historickým vývojem, který dřívější carské a později sovětské oficiální kruhy záměrně ignorovaly či odmítaly respektovat, a v současné vypjaté situaci jsou z ideologického hlediska znovu velmi aktuální. Pouze u levobřežní Ukrajiny můžeme hovořit o divergentním historickém procesu s moskevským (ruským) vlivem, a to jak v souvislosti s uzavřenou problematikou „perejaslavskou radou“ z roku 1654, tak s událostmi po Andrušovském příměří z roku 1667, kdy se na východoevropské scéně výrazně změnila mocensko-politické poměry. Carská říše, pro niž se ještě v 18. století běžně používalo označení „Moskevská říše“ (pro obyvatelstvo zase Moskovité, Moskali apod.), se postupně transformovala v mohutné ruské impérium, jehož součástí se stala také území dnešní Ukrajiny, Běloruska, Litvy, Polska a bývalého Krymského chanátu.

PŘEDMLUVA

Přiblížit dnešnímu českému čtenáři velké kozácké povstání Bohdana Chmelnického rozhodně není snadný úkol. Tato publikace má za cíl jak vyličení pustošivého vojenského zápasu na Ukrajině v letech 1648–1654, tak všestranné vykreslení kozáckého hnutí a každodenního života obyvatelstva na obou stranách Dněpru v předchozím období. Není oslavou válečného konfliktu, ale na horizontu zkoumaných raně novověkých dějů sleduje vývojové tendence, které měly fatální důsledky v následujících dějinách východoevropského kontinentu. V Chmelnického povstání totiž vyústily staré i nové slabosti polsko-litevského šlechtického státu, a proto se tento zápas proměnil v dalekosáhlý požár, nezvládnutelný umírněnými politiky a neustále rozdmýchávaný militantními šlechtickými magnáty. Vnitropolitické střetnutí na jihovýchodním pomezí Rzeczypospolité¹ se postupně proměnilo v mezinárodní pustošivou válku, nevypočitatelnou ve svých zvratech, z nichž v důsledku nejvíce profitoval moskevský stát.

¹*Rzeczypospolita Obojga Narodów* – oficiální název Polsko-litevské unie, založené tzv. Lublinskou unií v roce 1569. Často česky doslovně překládaná jako Republika obou národů (od lat. *res publica*), ale polské slovo *Republika* má spíše význam „věc společná“. Na dalších místech knihy se však bude místo archaičtější verze *Rzeczypospolita* zjednodušeně používat moderní termín *Rzeczypospolita*.

Dlouholetý zájem o Polsko-litevskou unii a vládu vasovské dynastie v 17. století mě přivedl i ke kozácké problematice na ukrajinském území, jež bylo tehdy nedílnou součástí Polského království. Při studiu odborné literatury a vydaných dokumentů se mezi protagonisty dramatických událostí stále více dostávaly do popředí především dvě zajímavé osobnosti: kozácký vojevůdce Bohdan Chmelnický a jeho soupeř kníže Jeremiáš Wiśniowiecki. Odtud vzniklo rozhodnutí napsat knihu s aktuální historickou tematikou, určenou především pro čtenáře literatury faktu.

Z vydaných pramenů jsem mohl při psaní knihy využít standardní polské, ruské a ukrajinské edice. Mnoho poznatků jsem získal z politických zápisků a sněmovních jednání, doplněných o soudobou publicistiku, relace, propozice a propagační tisky. Zvláště z okruhu polských i litevských mocenských elit se daly využít memoáry a dopisy šlechty (například Albrychta Stanisława Radziwiłła, Stanisława Zygmunta Druszkiewiczze, Jerzyho Ossolińského), včetně korespondence záporožského hetmana Bohdana Chmelnického. Na pozadí vysoké politiky se události specifickým způsobem odrazily také v barokních dílech Samuela ze Skrzypny Twardowského nebo Wespazjana Kochowského. Bitevní scény, vesnické zábavy či groteskní zážitky jsou zachyceny ve vyprávěcích pramenech očima současníků, z nichž má bezesporu zvláštní místo chlubitivý mluvka a voják Jan Chryzostom Pasek. Pustošivé následky válečných událostí na Ukrajině zachytili kronikáři a letopisci (například Natan Hannower z Zaslavia, Joachim Jerlicz, Jan Tomasz Józefowicz, Samijlo Velyčko, Hryhorij Hrabjanka). Jinou oporou při interpretaci neznámého stepního prostoru Divokých polí nebo Záporoží²

² *Divoká pole* (ukr. Dyke Pole od pol. Dzikie Pola) – historický název liduprázdné stepi na obou březích dolního Dněpru, v širokém rozmezí od Dněstru k Donu, od jihovýchodní hranice Rzeczpospolité k Černému a Azovskému moři. *Záporoží* – území za peřejemi, jezy a prahy (ukr. porohy) na dolním Dněpru.

POVSTÁNÍ BOHDANA CHMELNICKÉHO

se stalo vyprávění odvážných cestovatelů, dobrodruhů a vyslanců (například francouzského stavebního inženýra Guillaume le Vasseur de Beauplana nebo slezského šlechtice Erika Lassoty ze Stéblova).

Ke kritickému srovnání a k lepšímu pochopení ukrajinského života ve druhé polovině 17. století dobře posloužily také úryvky z románových příběhů nedostižitelného polského prozaika Henryka Sienkiewicze, protože se o jeho slavné trilogii (*Ohněm a mečem*, *Potopa* a *Pan Wolodyjowski*) v odborných kruzích stále znovu diskutuje. Je však otázkou, jak mistrný vypravěč přetavil rozmanitý pramenný materiál, který měl k dispozici, do mohutného obrazu o „sarmatsko-barokní minulosti“.³ Samozřejmě, že některé pasáže a scény z románu *Ohněm a mečem* jsou také předmětem mé kritiky.

Kniha je obsahově rozdělena do dvou částí. V první části se osvětlují skrze prostor a čas mocensko-politické, hospodářské, sociální, náboženské, etnografické a v neposlední řadě geografické podmínky na raně novověké Ukrajině. Líčení odhaluje tajemství kozácké minulosti, každodennost obyvatel na Dněpru nebo drsný život na Záporožské Siči a v Divokých polích. Sleduje pravidelné zničující nájezdy krymských Tatarů na území Podolí, Braclavska a Kyjevska. Objasňuje příčiny a důsledky kozáckého odboje proti velikášské šlechtě, která velmi krutě potlačila jednotlivé rebelie. Nedílnou součástí výkladu je také snaha porozumět emancipačnímu kozáckému hnutí, které se oprávněně hlásilo o své právo tvořit v Rzeczpospolité vedle polské a litevské šlechty třetí „národ“ – s pravoslavným náboženstvím i s veškerými regionálními zvyklostmi. Právě tato emancipační politika byla prvním zřetelným projevem snahy o ukrajinskou

³ Polská šlechtická kultura získala v raném novověku přídomek „sarmatská“. Termín je dodnes v dějepisectví diskutabilní a souvisí s mýtem o původu polské šlechty, viz další pozn. 14.

autonomii, která vedla v době Chmelnického povstání ke vzniku tzv. hetmanského státu.⁴

V druhé části knihy se prostřednictvím mikrohistorických příběhů z bojišť a politických jednání vypráví o podstatě, úspěších i tragédii velkého kozáckého povstání, které zároveň přerostlo v sociálně-náboženskou revoltu. O evropském či alespoň východoevropském významu povstaleckého vojevůdce Bohdana Chmelnického nemůže být pochyby, ale jeho životopis není hlavním tématem celého výkladu. I když vstoupil do ukrajinských dějin téměř jako mýtus, zaměstnává několik generací historiků jedním velkým otazníkem až do dnešních dnů: Jak to opravdu bylo s „perejaslavskou radou“? A autor těchto řádků se dále ptá: Jednalo se opravdu o nahodilý svazek dvou rovných celků mezi kozáckou Ukrajinou a Moskvou, spojených jen obrannou smlouvou proti Polsko-litevské unii, jak tvrdí mnozí ukrajinští historikové? Nebo došlo k úplné inkorporaci (vtělení) kozáckého území do moskevského státu, podle ruské historiografické interpretace ke znovusjednocení? Viděl Chmelnický v carovi svého nového panovníka, nebo jen spojence? Uznal nadvládu Romanovců a zavázal se jim sloužit? Celá událost z roku 1654 se stala jedním z velkých, ale také nejzapeklitějších problémů současného historického bádání. Jedno je však jisté – že spojení kozáckého území s moskevským státem nakonec vedlo k ruské uzurpaci levobřežní Ukrajiny.

Věřím, že tato kniha, která rozhodně nechce a ani nemůže být vědeckou prací, v mnohém přiblíží složité období ukrajinských, polských a v neposlední řadě ruských dějin. Jeden základní cíl ovšem má: chce čtenářům přístupnou formou ukázat, že v době Chmelnického povstání a kozáckých nepokojů byly položeny

⁴ *Hetmanský stát* – moderní termín pro autonomní kozácké území, respektive pro předstátní útvar, jisté zjednodušení pro vznikající protoukrajinský stát, též zvaný *hetmanát* (ukr. *Hetmanščyna* nebo *kozacka deržava*).

POVSTÁNÍ BOHDANA CHMELNICKÉHO

základy dnešních struktur tamní mocenské scény. Jedná se především o ono přelomové období východoevropských dějin, které je pro valnou část české veřejnosti jen obtížně pochopitelné a téměř neznámé, protože v našem prostředí dosud nebyla historické úloze kozáckého vojevůdce v širším kontextu vojensko-politických událostí věnována systematická pozornost. V tom tkví také aktuální zajímavost těchto dramatických příběhů pro dnešního čtenáře, prožívajícího současnou válečnou událost na Ukrajině.

V Ústí nad Labem 20. prosince 2022

LABYRINTŮ RŮZNÉ POHROMY

Rok 1648 byl velmi podivný, protože na západě evropského kontinentu v Münsteru a Osnabrückeru ukončili diplomaté ničující dlouhou válku, ale v jihovýchodních oblastech Rzeczpospolité, a zejména v Divokých polích, se schylovalo k novým bouřlivým událostem. Současníci jako Samuel ze Skrzypny Twardowski viděli na nebi různá znamení: „Nastalo velké zatemnění slunce, neobyčejné a strašlivé, [...] objevil se ohnivý kříž v oblacích a potom načechráná kometa. Než se mohli lidé vzpamatovat, tak někteří z nich tvrdili, že zemi zachvátí mor a další neštěstí. Když se mnohé chiméry zrodily, vyrojila se sarančata, která zase v neslýchaném množství zatemnila obzor...“ Tehdejší člověk, žijící v ustavičných obavách a strachu, však musel vidět v prudkých bouřích, přírodních pohromách a zvláštních úkazech jen samá boží znamení, apokalypsu i konec světa. Tyto nevysvětlitelné úkazy a změny klimatu tak vyvolávaly zdání nějaké nebeské války nebo – jak napsal zchudlý mazovský šlechtic Jan Chryzostom Pasek ve svých vzpomínkách –, že lidé vstupovali „do nesčetných labyrintů různých pohrom“. Mnozí z letopisců věřili, že mezi přírodními katastrofami, záhadnými událostmi a kometami existují určité souvislosti. Neměli lidé jen přehnaný strach?

Na základě dobových zpráv nám také polský romanopisec Henryk Sienkiewicz ve svém díle *Ohněm a mečem* literárně, ale věrně

ztvární tyto pohromy a kromobyčejné události: „Konečně nastala zima tak mírná, že nejstarší lidé nepamatovali podobné. V jižních vojvodstvích nespoutaly ledy vůbec vod, jež živeny sněhem, každého rána tajícím, vystoupily z řečišť a zalévaly břehy. Často přšelo. Step rozmokla a proměnila se ve velkou kaluži, slunce pak v poledne hřálo tak silně, že – div divoucí! [...] Pokryl zelený ozim stepi a pláně již v polovici prosince. Roje včel po pasekách začaly se bouřiti a bzučeti, dobytek bučel v ohradách.“

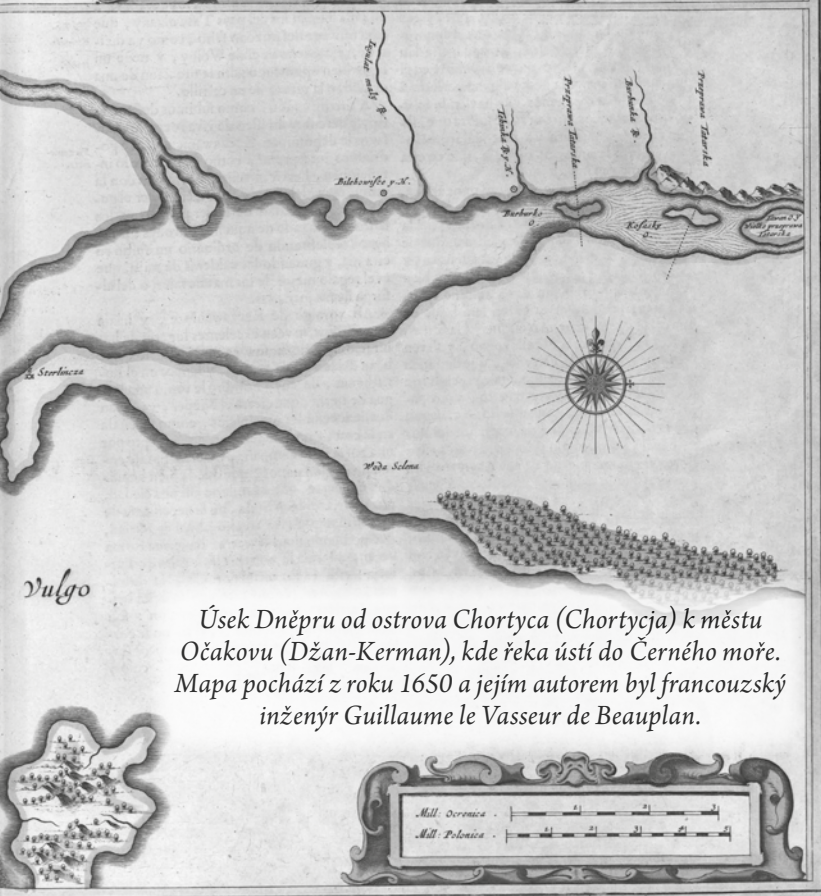
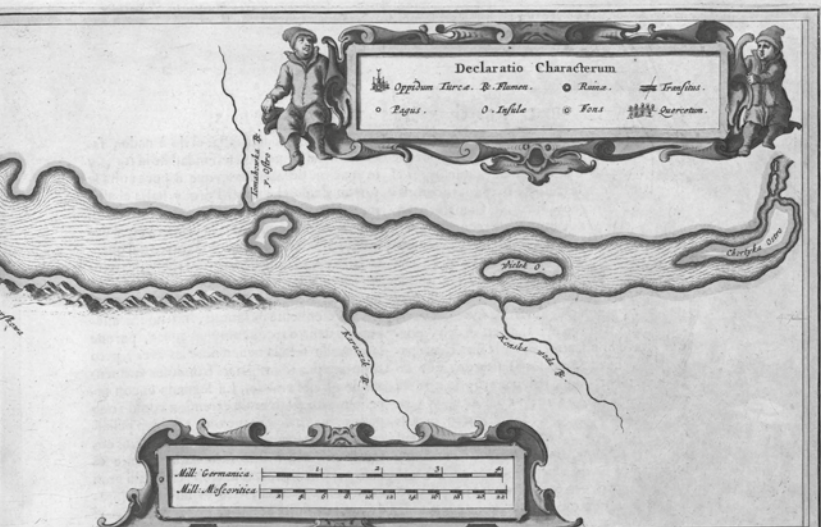
Byl to opravdu konec klidných časů? Poučený odborník však může prokázat, že v průběhu staletí existovalo kolísání klimatu, které také ovlivňovalo průběh dění v raném novověku. Vlhká léta se střídala s katastrofálními suchy nebo s obdobím četných povodní. Hlavně dlouhodobé srážky přinášely hlad a hladomory v celé Evropě, protože za mokra zemědělské plodiny shnily a zbytek zlikvidovali různí škůdci. Není divu, že tehdejší obyvatelstvo vždy sledovalo proměny přírody se zájmem a napětím, protože jim často šlo o přežití.

V rámci tzv. malé doby ledové existovala chladná půlstoletí a měla svůj negativní dopad nejen na demografii obyvatelstva, náboženskou mentalitu či myšlení lidí, ale také se odrážela v hospodářské, finanční a politické sféře. Klimatické výkyvy změnily nejen pěstování zemědělských produktů, ale také divoce rostoucí flóru. Posunuly se hranice rybolovu. Hlad vyháněl vlky z lesů, protože i divoká zvířata těžce snášela zkrácení vegetačního období. Tyto procesy zasáhly také do každodenního života obyvatelstva Polsko-litevské unie, jejíž součástí byla i vojvodství kyjevské, braclavské, černigovské, a v neposlední řadě dvě pomezí, avšak málo osídlená území – Divoká pole se Záporožím –, která jsou v centru naší pozornosti a základnou dramatických historických příběhů.

Tady, v hlubokém stepním prostoru Divokých polí, odezněly před rokem 1648 velmi kruté a tuhé zimy. Tohoto mimořádně studeného období i teplotních skoků si všiml francouzský stavitel

Guillaume le Vasseur de Beauplan ve svém znamenitém popisu Ukrajiny (*Description de l'Ukraine*): „Z věcí, které si zaslouží pozornost v této zemi, je bezesporu mráz. Během těch několika let mi tak utkvěl v mysli, protože byl velmi surový a ostrý, takže to nemohli vydržet ani lidé sloužící ve vojsku. [...] Těm, které mráz dostihne s celou svou silou, hrozí ztráta života. Mnozí z nich přemýšlí o tom, jak lacině to ještě odnesli, když jen ztratili jakoukoli část těla, když přišli jen o prsty u ruky nebo palce u nohou, o nosy, o část tváře, o uši, a k tomu ten článek, který ze studu nemohu označit. [...] Omrzlé části těla odumřou okamžitě a často jsou příčinou gangrény. Objevují se opravdu hodně odolní a silní, ale ani oni si nejsou jisti tím, že by se u nich neobjevily bolestivé vředy, podobné těm, které jsou následky skrofulózy [krtice – pozn. autora] a zimnice.“ Podle vojenského inženýra, který na Dněpru stavěl pevnost Kudak (ukr. Kodak), byla mnohdy „smrt rychlá a lehká“, protože zdřevění ruce i nohy, přičemž člověk propadne letargii nebo ztratí vědomí a už k sobě nepřijde. Obecně však platilo, že kdo neměl teplý oděv, byl předurčený k ukrutné smrti, protože před mrazivou surovou zimou se nedalo uniknout.

V okolí dolního toku Dněpru bývala dlouhá zima s mimořádně silnými mrazy. Potom nastoupilo teplé a velmi suché počasí s bouřkami a množstvím požárů v pusté stepní krajině. Bylo to drsné klimatické období jak pro lidi, tak pro zvěř a vývoj vegetace. K tomu je zapotřebí vzít v úvahu ještě jeden významný faktor, který zase mohl ukazovat na změnu proudění atmosféry. Tímto indikátorem byl postrach pro všechno tehdejší evropské obyvatelstvo – „kobylinky“, jak často stěhovavá sarančata označovali kronikáři a letopisci. Nálety tohoto přemnoženého hmyzu totiž odráží klimatickou změnu přicházející po drsné studené klimatické epizodě. Zprávy o pustošivých náletech teplomilných sarančat jsou proto velmi cenným pramenem k poznání klimatu, protože zachycují proměnu přírodních

Úsek Dněpru od ostrova Chortyca (Chortycja) k městu Očakovu (Džan-Kerman), kde řeka ústí do Černého moře. Mapa pochází z roku 1650 a jejím autorem byl francouzský inženýr Guillaume le Vasseur de Beauplan.

Vulgo

POVSTÁNÍ BOHDANA CHMELNICKÉHO

podmínek na zkoumaném území, a to v souvislosti s teplejším prouděním vzduchu. Z toho plyne – aby sarančata mohla bez větších problémů přezimovat, musely jim k tomu pomáhat optimální klimatické podmínky. Jednalo se o teplejší a mírnější zimy, které zase přišly po bouřlivém roce 1648.

Dramatické historické události, o nichž bude řeč, se odehrávaly v geografickém prostoru jak Volyňsko-podolské plošiny a Karpat na západě a jihozápadě Ukrajiny, tak v Černomořské nížině na jiho-východě, kde ústřední roli sehrává největší ukrajinský říční tok Dněpr (ukr. Dnipro). Tento veletok, dlouhý 2285 kilometrů, pramení ve Valdajské vrchovině na ruském území u Smolenska a ústí do Černého moře u Chersonu. V různých dobách měla řeka i jiné názvy.⁵ Řecký historik Hérodotos ji nazval Borysthenés, kdežto jiní ji personifikovali jako bratra Desny, jejichž společným otcem je slepý Liman. V legendách a lidovém podání měla pojmenování Slavutyč, tedy „syn slávy“.⁶

Mohutný Dněpr byl v raném novověku páteční komunikací v Podněperské a Černomořské nížině pro lodě bez střechy (zvané bajdaky), dubasy a v neposlední řadě také pro nejznámější plavidla – čajky, kozácké čluny zařízené i pro plavbu na moři. Jeho rozlité vody u soutoku s Desnou dosahovaly šířky 1,5–2 kilometry, zatímco jeho povodí má dnes 503 600 km². Břehy na pravé straně toku byly vysoké, nádherně zalesněné, plné divoké zvěře a tajemných houštin. Levobřežní část odhalovala výhled na nižší, ale rozlehlou stepní krajinu. Místy tvořila řeka ramena, zátočiny a ostrovy. Kolem dokola poletovalo vodní ptactvo: divoké husy, kachny, jeřábi, volavky

⁵ Ve skandinávských ságách měla řeka název Voda Vendû, ale u Sarmatů, turkického kmene, se jí zase říkalo Uzom nebo Uzu. Byla uctívána jako „Řeka – matka“, nebo označována Danapris, snad „dnem plynoucí“, podle jiných odborníků na sanskrt to znamená „západní řeka“.

⁶ Obdobný název Slavutyč má ukrajinské město západně od Černigova poblíž hranice s Běloruskem.

i pelikáni. Nejtypičtější však byli čápi se svými četnými hnízdy. Také pro rybáře se tu nabízela výnosná práce pro hojnost ryb a raků, ale žilo se jim tu obtížně, protože na ně ze suché stepi nalétávaly roje komárů i jiného dotěrného hmyzu. Lidé se tu proti parazitům a komářímu bodnutí museli natírat dehtem nebo se chránili u ohňů různými způsoby. Z tohoto pomezí se obyvatelé již dívali na horizont pustého, tajemného a divokého stepního kraje.

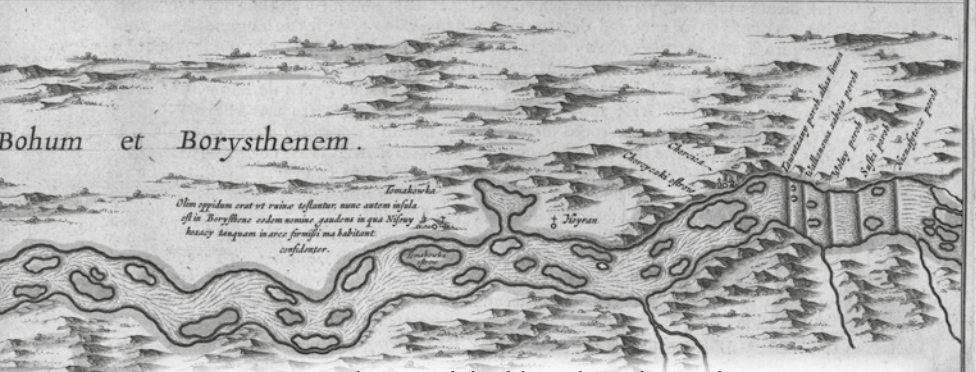
Za Křemenčukem, kde se vlévá Samara do Dněpru a kde se nacházela pevnost Kudak, začínalo granitové říční dno. Odtud se neklidný dněperský proud prodíral pověstnými peřejemi a nebezpečnými mělkými místy zvanými prahy – *porohy*. Císařský vyslanec Erik Lasota ze Stéblova, projíždějící divokými vodami a přírodními nástrahami, velmi podrobně popsal svou plavbu do záporožského kozáckého ležení: „Porohy jsou to útesy a skaliska, místa, která jsou částečně pod vodou, částečně na hladině, nebo zase některé vysoko nad vodou vyčnívají. Plavba je proto nebezpečná, zvláště když je nedostatek vody, na nejnebezpečnějších místech musí lidé vystoupit a lodě nechat lany odtáhnout podél břehu mezi kamennými útesy, nebo je po břehu pomalu přenést. Především ti, kteří loď lany přidržují na břehu, musí dávat pozor na ty, kteří jsou ve vodě, a podle jejich příkazů lana povolovat nebo přitahovat, aby se loď nepoškodila a nerozbila.“ V létě, kdy bylo v říčním korytu méně vody, vystoupaly skály a útesy až 15 stop (asi 4,5 metru) nad hladinu.

Celý nebezpečný vodní úsek měřil asi 70 kilometrů a podle polského historika Władysława Andrzeje Serczyka známe tyto porohy: Kudacký, Surský, Lochaňský, Střelčí, Zvonec, Kněží, Nenasytec, Voronovu Závoru (záporu), Volník, Budilovský, Tavoľzaňský, Lišný a Věžový.⁷ Je zřejmé, že Lasota ze Stéblova, příslušník hornoslezské

⁷ Kudacký poroh měl také název od Konstantina Porfyrogeneta *Nessupe*, což se mezi lidmi vykládalo, že „nespí“. Kněží poroh, též zvaný Kniahiňski nebo Tiahiňski, ležel v blízkosti Kněžího (Kňaziho) ostrova. Poroh Volník se odvozoval od ruského slova

RYSTHENIS,

et NIEPR dicti
per quem in Pontum Euxinum se exonerat.
urum ad fontes usque, vide in Tabula Lithvanie.

Mapa Dněpru z kartografické dílny Johna Blaua. V horní části mapy je zakreslen tok od Čerkas až po soutok Dněpru se Samarou a jasně patrná je řada dnes již zaniklých ostrovů a otrůvků.

katolické šlechty a odvážný vyslanec císaře Rudolfa II., měl pravdu, když přeplul podle svého zápisu třináct takových jezů, ač jiní cestovatelé uvádí jen šest velkých překážek. Kozáci obdivovali divoký charakter mohutného toku, protože kdo z nich projel porohy, byl přijat do *nižového* (záporožského) bratrstva.

Pokud bylo v řece hodně vody, tak se porohy daly projet téměř všechny, kromě Nenasytce, který byl „podivným zjevem přírody“. Velmi barvitě a plasticky ho ve svém románu vylíčil H. Sienkiewicz: „Strašná podívaná bila do očí. Po celé šíři řeky běželo napříč sedm skalních útesů, trčících nad vodou, černých, rozrytých vlnami, které v nich vyhloubily jakési brány a průchody. Řeka plnou tíhou vod narážela na tyto útesy a tříštila o ně, a proto zběsilá, vzteklá, drce na v bílou, zpěněnou houšť, snažila se je přeskočit jako řítící oř. Ale odražená ještě jednou, než mohla se prodrati skrze otvory, hryzla skály – řekl bys – zubem, stáčela se v bezmocném hněvu do příšerných vírů, vytryskovala v sloupích do výše, vřela jako vroucí voda, supěla únavou jako divoká zvěř. A pak zase rachot jako ze sta děl, vytí celých smeček vlků, chroptění, vysílení, a při každém útesu týž boj, totéž zápolení. Nad hlubinou zněl pokřik ptactva jako vyděšeného tím divadlem, mezi útesy byly posupné stíny skal, chvějící sebou v tůni jako zlí duchové.“ Za porohy se už vplouvalo do klidných a tichých dněperských „vod nizových“. Tady na „niží“, kde se hladina řeky snížila o 32 metrů, se za Věžovým porohem vynořil skalitý ostrov, nazývaný Kaševarnice, protože si tu pocestní i s lodníky poprvé odpočinuli a posílili se „uvařenou kaší“.

V Záporoží na ohbí Dněpru se řeka rozdělovala do několika ramen, mnohdy neobyčejně širokých, která obtékala rozlehlé a takřka

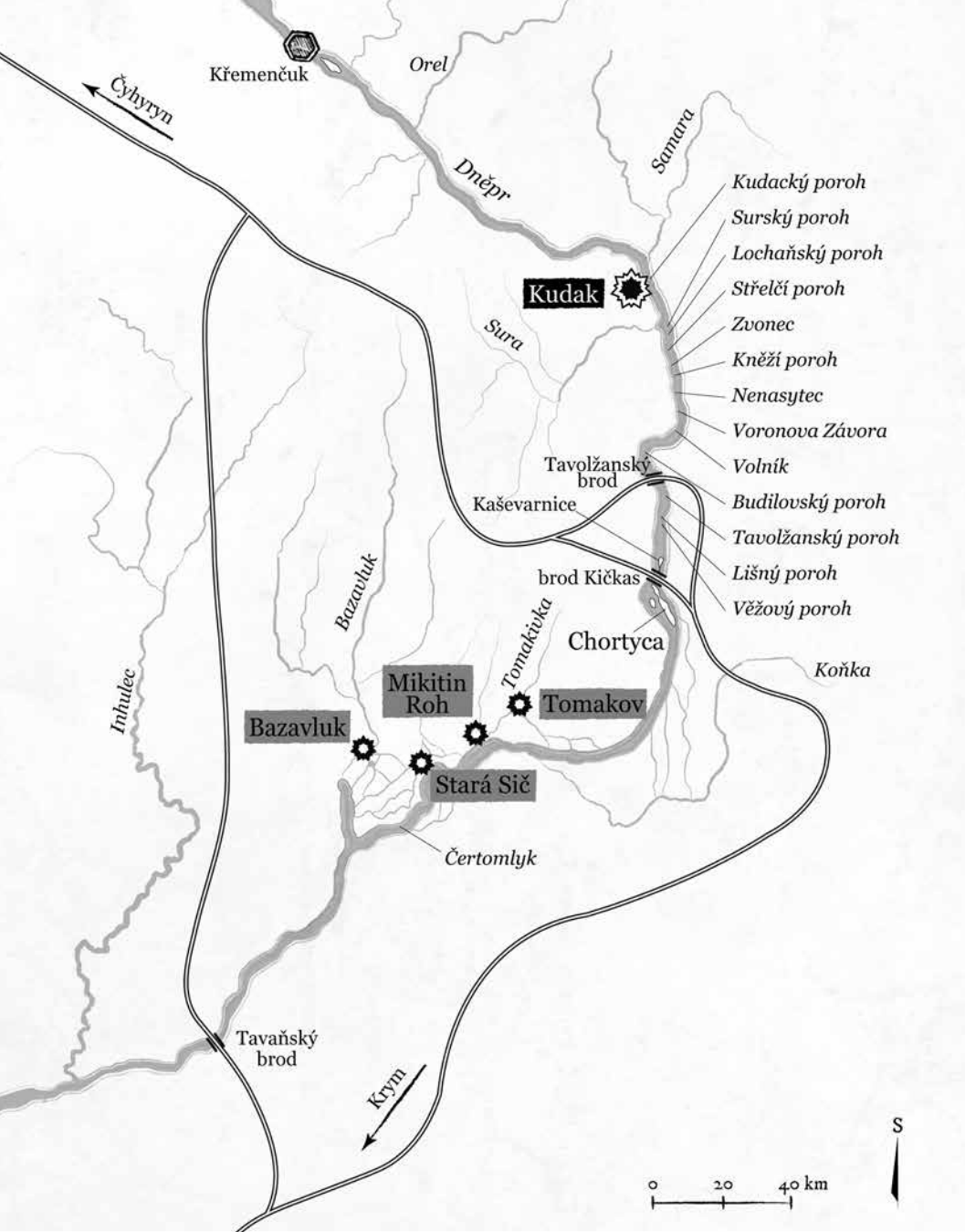
volna – vlna; místní si ho zase odvozovali od slova vnuk. Budilovský poroh se zkracoval jen na Budylo. U Tavalžaňského porohu se nacházel ostrov se stejným názvem. Lišný poroh se odvozoval opět od ruského slova *lišnij* – zbytečný. Věžovému porohu se také říkalo Vilný nebo Volný, Gadničy.

nepřístupné ostrovy s bujnou vegetací a nezkrotnou faunou. Za brodem Kičkas, kde se oba nezalesněné břehy ideálně svažovaly do říčního koryta, se nacházel největší dněperský ostrov Chortyca (ukr. Chortycja), dlouhý 12 km a široký 2,5 km. Zde, na Malé Chortyci, si v polovině 16. století vybudovalo kozáctvo hlavní opevněné sídlo se záseky čili seče – odtud vzniklo pojmenování Sič, kterou Tataři zničili v roce 1557.⁸ Podle této opevněné stavby na Chortyci se analogicky stavěly i nové Siče, a to z hlediska bezpečnosti a k zmatení protivníka. Obnovená Sič se zalíbila i císařskému vyslanci Lasotovi ze Stéblova, protože ji charakterizoval jako „pěknou, velkou a příjemnou“. O několik kilometrů dále se nalézalo na jednom z ostrovů v Čertomyleckém labyrintu (ukr. Čortomlyk) jiné kozácké ležení z poloviny 17. století – Stará Sič (u dnešního Nikopolu). Víme, že tyto pevnosti stály také na soutoku řek Bazavluk s Dněprem a Tomakivky s jiným dněperským ramenem. Právě Sič Tomakov (ukr. Tomakiv) měla mít jak dobrý výhled ve směru na Chortyci, tak k ostrovu Tavaň, kde byl další důležitý brod, a navíc odsud bylo blízko k ústí řeky do Černého moře. Tady, u Dněperského limanu, už začínal jiný svět spojený s tureckým městem Džan-Kerman (pol. Oczaków, rus. Očakov, ukr. Očakiv).⁹ Celá popsaná romantická krajina dolního Dněpru a její divoký charakter však nenávratně zmizely v polovině 20. století pod hladinou dněperské hydroelektrárenské kaskády, zejména u dnešního města Nová Kachovka.¹⁰

⁸ V podstatě se jednalo o dva ostrovy v blízkosti brodu Kičkas – Malou a Velkou Chortyci (ukr. Mala i Velyka Chortycja).

⁹ Dněperský liman je v podstatě pobřežní jezero neúplně oddělené a vzduté kosou od volného moře, do něhož se z ústí vlévá řeka, která má také mnoho ostrůvků. V následujících kapitolách však bude autor citovat lokalitu Džan-Kerman jen pod názvem Očakov (pol. Oczaków), jak se běžně název používal i na mapách ze 17. století.

¹⁰ Na dnešním Dněpru jsou nejvýznamnější zejména tyto přehradní nádrže: Kyjevská, Kaněvská, Křemenčucká, Dněperská, resp. Dněprodzeržinská a Kachovská.

ZÁPOROŽÍ A DNĚPERSKÉ PEŘEJE (POROHY)

obchodní stezka

 Kudak polské opevnění
 Stará Sič kozácká sič

Dobová mapa dolního toku Dněpru.